

**Norsk nasjonalisme
og utenom-
parlamentariske
bevegelser i
mellomkrigstiden**

Januar 1997

Historieprosjekt av Lars Haakon Søråas

Innledning

Min oppgave var (etter å ha byttet med Lars Morten) "norsk nasjonalisme og utenomparlamentariske bevegelser i mellomkrigstiden". For å unngå at oppgaven ble en uinteressant oppramsing av organisasjoner, foreninger og forbund som eksisterte i Norge på den tiden, følte jeg det som absolutt nødvendig med en avgrensing. Først nasjonalisme: i Kunnskapsforlagets fremmedordbok står det: "en oppfatning som betoner verdien av nasjonen og den nasjonale egenart". Ut fra dette valgte jeg å se på norske koloniseringsfremstøt i Ishavet som ren imperialism. Framferden overfor samer og kvener anser jeg også som imperialistisk og ikke nasjonalistisk. Siden eksempelet som var nevnt var Nasjonal Samling, valgte jeg å kun se på organisasjoner som var nasjonalistiske og ikke den generelle nasjonalismen man f. eks. fant i skolen. Til slutt sto jeg da igjen med NS og Fedrelandslaget, som jeg til gjengjeld kan behandle grundig.

Neste oppgave var å definere "bevegelse". Jeg fant her på en egen definisjon: en kortvarig sammenslutning som har konkrete sosiale, politiske, økonomiske, kulturelle eller militære mål. Jeg har også forsøkt å konsentrere meg om de tidstypiske bevegelsene med et visst omfang og som spilte en viss rolle i samtiden. Ut fra disse kriteriene sto jeg igjen med Norges Samfundshjelp og Samfundsvernet og Bygdefolkets Krisehjelp. Alle disse tre gjorde samtidig krav på å være mer eller mindre nasjonalistiske, og var vel også det i egne øyne, men jeg har uansett plassert de under "utenomparlamentariske bevegelser". Jeg har altså valgt å ikke ta med arbeiderbevegelsen og bondebevegelsen, dels fordi disse stort sett hadde sine meninger representert på Stortinget gjennom henholdsvis Arbeiderparti og Bondepartiet, slik at de ikke var helt "utenomparlamentariske" sett med mine øyne, og dels fordi disse mer eller mindre, fortsatt etter min mening, var gått fra å være bevegelser til å være stabile organisasjoner.

Jeg skal i denne oppgaven først se på bakgrunnen for fremveksten av de aktuelle organisasjonene og bevegelsene, og deretter presentere de enkelte nærmer, før jeg til slutt vil prøve å runde av med en slags konklusjon, i den grad det er mulig.

Bakgrunn

Industrialiseringen i Norge og resten av verden hadde ført med seg store omveltninger i samfunnet. Det som kanskje karakteriserer dette nye samfunnet best er arbeiderklassen. Etter en lengre periode med dårlige lønns- og arbeidskår organiserte nå disse seg, for å fremme sine "rettigheter". Arbeiderbevegelsen vokste frem og fikk etterhvert sitt eget politiske parti (DNA) som ble både stort og mektig. Faktisk så mektig at det "bestående samfunn" (borgerlige) begynte å frykte en rød revolusjon etter Sovjetisk oppskrift. Denne frykten var et grunnleggende trekk i alle de bevegelsene jeg skal se nærmere på i denne oppgaven.

Høykonjunktorene på begynnelsen av århundre hadde ført til at mange, spesielt bønder, hadde tatt opp gjeld for å gjøre investeringer. Da lavkonjunktoren kom på 20-tallet fikk mange problemer med å betjene gjelden sin. Arbeidsledigheten økte og ble etterhvert et enormt økonomisk og sosialt problem. Både NS, Fedrelandslaget og Bygdefolkets Krisehjelp hadde radikale løsningsforslag på disse problemene.

Parlamentarismen ble innført i Norge i 1884. Mer makt var flyttet over til politikerne i Stortinget. Men for stadig fler fremsto de folkevalgte representanter som tafatte og ansvarsløse kverulanter. Flere og flere ønsket en sterkere regjering eller i det hele tatt en sterkere (men ikke nødvendigvis større) statsmakt som kunne rydde opp i problemene. Mange så ikke bort fra udemokratiske metoder for å løse krisen og for å forhindre at de røde skulle komme til makten. Ingen av de bevegelsene jeg skal se på var fullt ut demokratiske i *vår* betydning av ordet (man skal ikke se bort i fra at de selv betraktet seg som demokratiske).

Depresjonen og den "røde trussel" var ikke bare lokale fenomener her i Norge. Stort sett slet hele den vestlige verden med problemer av lignende art. Mange så derfor ut av landet for å se hvordan andre stater taklet utfordringene: Hitler ble beundret for sin handlekraft og sosiale reformer; Mussolini for sine korporative tanker og fascisme, og Roosevelt for sin New Deal. Disse tre landene ble brukt som bevis på at det demokratiske styresett var foreldet og at en handlekraftig stat var det som trengtes for å komme på rett kjøll igjen (Roosevelt ble faktisk av noen betraktet som fascist).

Alt i alt var det dette som betegner de bevegelsene jeg tar for meg: frykten for de røde, de radikale løsningsforslagene på de sosiale og økonomiske problemer, og at de ikke lenger så på demokratiet som den opplagt beste styreform.

Jeg skal nå presentere de fem bevegelsene jeg har valgt ut i "kronologisk" rekkefølge.

Norges Samfundshjelp

Norges Samfundshjelp ble stiftet i 1920, og ble hovedsakelig finansiert av sterke næringskrefter som banker, rederier og forsikringsselskaper, men også av bønder, handelsmenn og håndverkere. Bevegelsen ble også støttet av Høyre (naturlig nok) og Halvorsens regjering betalte hemmelig medlemskontingenten til en internasjonal sammenslutning som skulle være motpolen til Den kommunistiske internasjonale. Ideen bak Norges Samfundshjelp var å hindre at samfunnet gikk i stå selv ved en større arbeidskonflikt. I en konflikt mellom arbeidsgivere og arbeidstakere som resulterte i streik ville denne organisasjonens medlemmer komme inn og hjelpe til med å holde hjulene i gang. Teknisk nødhjelp kalte de det selv, streikebryteri mente arbeiderne. Antall medlemmer var cirka 30.000 på det meste, med tyngdepunkt i de store byene (der de borgerlige holdt til).

Samfundsvernet

Som navnet antyder var dette ingen hjelp, men et direkte vern. Det ble grunnlagt i 1923 og hadde nær tilknytning til Norges Samfundshjelp. Bevegelsen var en sammenslutning av pistolklubber og andre kontrarevolusjonære grupper. Under ledelse av offiserer fra Forsvaret trente medlemmene i gatekamper og skyting, de mest ekstreme faktisk med bombekastere og mitraljøser. Vernet var bygd opp etter et hemmelig celleprinsipp, og ble av de røde stemplet som den "hvite garde". Tanken var at vernet skulle beskytte og støtte opp under det "etablerte samfunn" i en eventuell revolusjonær situasjon. De var altså kontrarevolusjonære og ønsket med alle midler å bekjempe at de røde kom til makten og fikk gjennomføre sin revolusjon, hvordan de røde kom til makten, lovlig (ved valg) eller ulovlig (ved revolusjon) var forsåvidt uinteressant. Samfundsvernet ønsket selv å bli tatt opp i hæren som et frivillig korps, men fikk bare status som reservepoliti. Dette medførte at de måtte operere under en politimesters ledelse. Men det er ikke umulig at de i en gitt situasjon kunne ha gått ut over sine fullmakter, og begynt å handle på egen hånd. Sikkert er det iallfall at deres kontakter i Forsvaret og status som reservepoliti hadde gitt dem en fordelaktig posisjon med hensyn til å skaffe våpen og opplæring. På sitt meste hadde Samfundsvernet omkring 10.000 medlemmer. Det ble oppløst i 1936 da alle frivillige ordensvern ble forbudt.

Både Norges Samfundshjelp og Samfundsvernet kan sees i en større sammenheng som deltagere i bekjempelsen av de Arbeiderpartiet og "de røde". En rekke tiltak ble satt igang av det "etablerte samfunn" for å hindre disses fremmarsj: politisk siling av hærens mannskaper, overvåkning, opprettelse av pålitelige sikkerhetsstyrker, planer for hemmelig indre mobilisering, samt et dokument, utarbeidet i Generalstabens, om et felttog mot de røde hvis de skulle greie å tilrive seg makten; utviklingen av statspolitiet, forandringer i valgordningen (som skulle være fordelaktige for de "etablerte"), nytt juryssystem (som skulle hindre at arbeidere dømte andre arbeidere for "snilt"). Vi ser altså at en rekke politiske og militære tiltak ble gjort for å hindre Arbeiderpartiets og de rødes fremgang, og eventuelt ta fra dem makten hvis de noengang skulle få den.

Bygdefolkets Krisehjelp

I høykonjunkturen i begynnelsen av dette århundre hadde mange bønder tatt opp lån for å finansiere kjøp av nye maskiner til gården. I den etterfølgende lavkonjunkturen, depresjonen på 20-tallet og begynnelsen av 30-tallet, fikk mange bønder store gjeldsproblemer. Nedgangstidene rammet først og fremst småbrukere i skogsbygder. Konsekvensen for de som ikke klarte å betale gjelda si, var tvangsauksjon, ialt 50.000 bruk gikk under hammeren i nedgangstidene. Dette tallet kan virke urimelig høyt og fantastisk, men de lyver i stor grad. Det som skjedde ved de fleste tvangsauksjonene var at ingen møtte opp eller at en slektning av de utkastede kjøpte tilbake bruket. Bondemoralen var at en ikke tok fra en familie dens eksistensgrunnlag. Hvis det ikke kom noe bud på en utlagt gård, resulterte det i at banken eller kommunen måtte overta eiendommen. Og disse hadde sjelden noe annet valg enn å gi den tilbake til den opprinnelige eieren, med noe rimeligere gjeldsvilkår. Således fikk man i praksis en delvis gjeldssanering. Men det fantes unntak. Flere tusen gårder skiftet reelt eier ved tvangsauksjoner, og uansett var det en dyp personlig krise og ikke minst nedverdiggende for enhver å havne i en tvangssituasjon. Det var på dette grunnlaget Bygdefolkets Krisehjelp ble dannet i 1931.

Bygdefolkets Krisehjelp så seg lei av at det i det hele tatt var noen som kjøpte bruk på tvangsauksjoner. De mente det ikke var nok med stillferdig boikott av auksjonene, de krevde en høylydt protest og aksjoner mot de de kalte streikebrytere (kjøpere på tvangsauksjoner). De så det som absolutt nødvendig at bøndene sto sammen slik som arbeiderne. Den som brøt med fellesskapet ble sett på som en judas. Mest kjent er BK for sine aksjoner mot tvangsauksjoner i 1933: blokkering av utkastelser, boikott av "streikebrytere" (økonomisk og sosialt), til og med regelrette bannlysninger i norrøn stil.

BK hadde også krav overfor myndighetene, som de mente hadde en del av skylden for bøndenes elendige situasjon. BK krevde lavere rente og mulighet for gjeldssanering. I sin skuffelse over at disse kravene ikke førte frem, ikke engang hos sine egne, Bondepartiet, stilte de flere felleslister med NS i 1933, men dette førte til medlemsflukt og valget ble ingen suksess. I 1936 gjentok de fiaskoen da de nok en gang samarbeidet med NS under valgkampen. Men dette gjorde egentlig ikke så veldig mye fordi bøndenes forhold nå var på bedringens vei, det var rett og slett ikke lenger bruk for organisasjonen. BK hadde allikevel hatt en viss innflytelse, den fikk myndighetene til å se alvoret i situasjonen, og tre lover som bedret bøndenes rettslige kår fikk gjennomslag i 1932-34. Bevegelsen bidro utvilsomt også til å redusere omfanget av tvangsauksjoner og skadevirkningene disse fikk.

BK fikk aldri fler enn rundt 10.000 medlemmer, men hadde en adskillig større sympatiskare (opptil flere hundre tusen). I spissen for bevegelsen sto sakføreren Olav Lien og storbonden David Seierstad.

Fedrelandslaget

I motsetning til de tre bevegelsene nevnt ovenfor, som stort sett ikke presenterte noen helhetlig ideologi, sto Fedrelandslaget med en godt utviklet ideologi og politikk. Den store ideologen var

Joakim Lemkuhl, og andre viktige frontfigurer var Fridtjof Nansen og Christian Michelsen. Fedrelandslaget hadde fått nok av politikernes manglende evne til å ta ansvar og vise initiativ. De ønsket en sterk samlet regjering som hadde makt til å drive gjennom forandringer. De fryktet også kommunismen og gikk i 1925 faktisk inn for å forby både NKP og DNA. Liberalismen, og spesielt da den økonomiske, hadde de heller ingen begeistring for. De mente den hadde spilt historisk fallitt. De foreslo, men fikk ikke gjennomslag for, Nansen som Høyres statsministerkandidat i 1926. Ønsket var en regjering som sto over Stortinget og den vanlige partikrangelen. Nansen skulle være en handlekraftig statsminister som nærmest fungerte som en landsfader. Sentralt i partiets ideverden sto også tanken om et fagting (der de forskjellige næringene var representert) som skulle ha innflytelse på statsstyre. Fedrelandslaget ville også gjennomføre en "nasjonal planøkonomi" (som ikke må forveksles med kommunistenes planøkonomi). Denne innebar en sterkere statlig kontroll med og regulering av næringslivet, noe som skulle føre til større ytelse eller effekt. Men de fremholdt meget bestemt at privat eiendomsrett og det private initiativ skulle bevares. Statens næringsvirksomhet skulle også begrenses. Alle arbeidsgiver- og -takerforeninger skulle innordnes under staten, som skulle sørge for en rimelig rettferdig balanse mellom disse. Ingen var tjent med arbeidskamper, streiker og lockouts. Sammenfattet kan man si at de ønsket "folkets interesse og ikke folkets vilje".

En omstrukturering av statens forsørgertjenester var også nødvendig, arbeidsledigheten skulle vekke, det gagnet ingen at noen ikke gjorde noenting. I stedet for trygd skulle arbeidsføre få tildelt arbeidsoppgaver. Forbilder var handlekraftige land som Italia, Tyskland og USA, der var ting virkelig blitt gjort, forholdene hadde bedret seg fordi noen hadde tatt initiativ, vist ansvar og mot. Jeg nevnte innledningsvis at Fedrelandslaget var nasjonalistisk. Dette kommer tydelig frem av selve navnet, men også av propagandaen og ideologien. I propagandaen ble "norske symboler" mye brukt (norske flagg, nasjonalsangen, 17. mai). Ideologisk sett ønsket Fedrelandslaget samarbeid på tvers av alle klasser og stender, og de ble omtalt som en nasjonal og folkesolidarisk bevegelse.

Fedrelandslaget utviklet seg til å bli en massebevegelse-på det meste over 100.000 medlemmer. Denne oppblomstringen kom delvis takket være god propaganda og appellen til det nasjonale, og dels på grunn av selve innholdet i budskapet som mange fant tiltrekkende. Kampen mot sosialismen sto som sagt sentralt, og ved Arbeiderpartiets fremgang ved 1927-valget, deklarerer organisasjonen tusen dagers valgkamp. Det neste valget, i 1930, ble en suksess for Høyre og en klar nedgang for Arbeiderpartiet, mye takket være Fedrelandslagets innsats. De preket også generelt om å samle de borgerlige kreftene i samfunnet, partiene og organisasjonene, til en bred front mot kommunismen, men denne politikken slo aldri helt igjennom.

Nasjonal Samling

I likhet med Fedrelandslaget presenterte også NS en helhetlig politikk, og sistnevnte stilte til valg både i 1933 og 1936. Begge disse må kunne karakteriseres som fiaskoer, selv om det kan argumenteres med at NS i realiteten hadde mye større oppslutning, og at mange valgte å la være å stemme på NS fordi det ville splitte den borgerlige front mot kommunismen.

NS hadde mange likhetstrekk med Fedrelandslaget: Begge hadde partikrangel og klassekamp til langt oppover ørene, begge ønsket en sterk overpolitisk myndighet, begge var inne på tanken om en faglig representasjon som skulle ha innflytelse på statsstyre (korporatisme), begge mente liberalismen hadde utspilt sin rolle, begge ønsket sterkere statlig kontroll over næringslivet (planøkonomi), begge forfektet privat eiendomsrett og initiativ, begge ønsket sosiale reformer, begge så på arbeidsledigheten som et problem med høyeste prioritet, og begge hentet dessuten inspirasjon fra Tyskland og Italia. Men det var også forskjeller mellom de to organisasjonene. Begge hadde et organisk syn på samfunnet, men NS gikk lenger i å hevde at denne organismen nasjonen hadde et liv for seg selv, med egne mål og meninger. NS gikk lenger i å hevde at folkets velferd måtte være overordnet hensyn til den enkelte. Andre punkter på NS' program var en reform av skolesystemet der undervisningen skulle tilpasses den enkeltes anlegg og samfunnets behov. NS var også tidlig ute med å hevde barnetrygden (gjennomført under krigen) og likestilling mellom mann og kvinne.

nei Hvorfor ble så Fedrelandslaget stort sett en suksess mens NS forble et miniparti? For å finne svar på dette tror jeg en må se nærmere på partiets struktur og oppbygning. NS var inspirert av det tyske førerprinsippet og Vidkun Quisling var føreren. En slik struktur ga lite rom for åpne diskusjoner og mye rom for intriger. Denne oppbygningen ville alltid føre til at noen mente de ikke ble hørt eller at deres synspunkter ikke kom godt nok frem. Dessuten var førerprinsippet ekstremt avhengig av en god fører, og mange mente Quisling slettes ikke var noen god leder. I en struktur så sentrert om én person vil naturligvis en medlems følelser ovenfor føreren være helt avgjørende, hvem gidder vel å støtte en person de personlig ikke liker? Strukturen var etter min mening altså med på å skape splittelse i partiet. En slik splittelse fant sted i 1939 da partiets ledende organisator, advokat Hjort, brøt med Quisling. Før dette hadde mange kristne allerede gått ut på grunn av partiets antisemittisme. Mitt intervjuobjekt hevder derimot iherdig at NS aldri var mot jødene som personer og enkeltindivider. Det var "jødebolsjevismen" og "jødekapitalismen" de fryktet og var motstandere av. NS mente at både bolsjevisme og kapitalismen stort sett var ledet av jøder, om dette virkelig var tilfellet skal jeg ikke gå inn på her. Mitt intervjuobjekt understreker også at NS' ideologi ikke bygget på nasjonalsosialismen som vi kjenner den fra Tyskland. Han peker på den viktige forskjellen at Hitler, og tyskere generelt, var militært innstilt mens Quisling, og nordmenn generelt, var ytterst fredelige. Han hevder også at Quisling var mye mer individualist enn Hitler (hvordan dette stemmer overens med folkets velferd fremfor den enkeltes, kan jeg ikke svarer på).

NS var i likhet med Fedrelandslaget nasjonalistiske. Selve navnet, Nasjonal Samling, viser jo tydelig dette. NS hadde også en tendens til å idyllisere bondestanden og norsk ungdom (dette sees tydelig i propagandaen).

NS og Fedrelandslaget kan altså sies å være meget like i politisk innhold, mens deres respektive oppbygninger førte dem i forskjellige retninger. Fedrelandslaget ble en populær massebevegelse, mens NS ble et lite politisk parti.

Konklusjon

Som konklusjon kan man si at norsk nasjonalisme nok var et fremtredende trekk i enkelte grupperinger i Norge i mellomkrigstiden, men disse retningene aldri vant helt frem. Samtidig kan man også si at de sosiale problemene og frykten for kommunismen førte til en del tvil rundt demokratiet. For første gang i historien stilte man spørsmålstegn ved demokratiet og dets evne til å takle store utfordringer. Men demokratiet overlevde tross alt, og historien må vel kunne sies å være godt nok bevis på at det ikke var så dumt.